

HISTORIOGRAFIJA O PROKOPIJU IZ CEZAREJE

Ivo Goldstein

Proturječni podaci u pojedinim djelima antičkih ili srednjovjekovnih kroničara i historičara čest su predmet historiografskog istraživanja. Ponekad se radi samo o želji da se raščišćavanjem dođe do odgovora: što je zapravo istina, a što nije? Međutim, ponekad se događa da ta proturječja nisu tek puki plod zabune ili krivo prenesenih podataka. Iza njih se mogu kriti i mnogo složeniji razlozi, koji su odraz ne samo historičareve ličnosti već i odraz okolnosti i općih prilika u kojima je živio. Sve ovakve izazovne istraživačke ciljeve pruža i djelo Prokopija iz Cezareje, suvremenika cara Justinijana (527—565), i vjerojatno najvećega bizantskog historičara.

U prvom djelu — »Povijest ratova« u osam knjiga opisani su ratovi Bizanta protiv Perzijanaca, Vandala i Ostrogota, te povijest čitavog Carstva do godine 554/555. Zatim je napisao »Tajnu povijest«, kojom želi nadopuniti »Ratove«, ali je ona izdana tek nakon pišćeve i careve smrti. Prema vlastitim riječima, u njoj Prokopije govori sve ono što nije smio izreći u »Ratovima«. Tako se čitalac upoznaje i s naličjem blistavih pobjeda i uspjeha, jer se bespoštedno kritiziraju sva suvremena zbivanja i sudionici u njima. Treće Prokopijevo djelo, »O građevinama«,¹ unosi u čitav problem još veći nesklad. Naime, to je »besramno, ulagajuće djelo«, zapravo panegirik Justinijanu, gdje je navedeno što je sve sagrađeno za vrijeme njegove vladavine.

Kako se moglo dogoditi da jedan te isti čovjek u tri svoja djela ima tri tako različita mišljenja (ili samo drugačije piše) o caru i dvorjanima koji su ga okruživali, o politici koju su vodili, o moralnim i etičkim vrednotama koje moraju krasiti čovjeka, i uopće o vremenu u kojem je živio? Na ova i još na neka druga pitanja pokušali su odgovoriti mnogobrojni historičari, a i drugi istraživači. Upravo će o njihovim, sada već višestoljetnim, naporima da riješe zagonetke koje se nameću čitanjem Prokopijevih djela biti riječi u ovom tekstu.²

¹ Upotrijebljena izdanja: Procopius, in 7 volumes, Loeb Classical Library, 1968—79. Prokop, 5 Band, München, 1978.

² Ovo je ponešto izmijenjen i upotpunjen tekst poglavlja »Historiografija o Prokopiju« magistarske radnje »Historiografski kriteriji Prokopija iz Cezareje« obranjene 1984. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.

Prokopiju su se divili već i njegovi sunarodnjaci. Nekoliko desetljeća nakon smrti, oko 590. godine, historičar Menandar Protektor je zapisao: »Nije mi bilo moguće, ni ugodno zbog drugih, suprotstaviti svoju svjetiljku zraci svjetla, tako sjajnoj zbog svog pričanja.«³ I mlađi Prokopijev suvremenik Agatija imao je vrlo visoko mišljenje o njegovu enciklopedijskom znanju i učenosti.⁴ Čak i Focije, jedan od najznačajnijih ljudi svog vremena — bizantske povijesti 9. stoljeća — govori o »vječitoj slavi« Prokopija.⁵

Međutim, nakon što je u 15. stoljeću Bizantsko Carstvo propalo, sudbina Prokopijeva djela bila je pomalo nesretna.⁶ Nestao je svijet koji ga je najviše čitao i štovao, ali su se za Prokopija zainteresirali humanisti na Zapadu. Ipak, razlozi njihova zanimanja nisu uvijek bili samo znanstvenog karaktera. Naime, godine 1470. neki Leonardo Aretin ukrao je Prokopijeve knjige o »Gotskom ratu« i objavio ih pod svojim imenom.⁷ Trebalo je proći dosta vremena da se prevara otkrije i pronađe pravi autor. Prvi prevodioci Prokopijevih djela na latinski Christophoro Persona i Raphael de Volaterra osakatile su njegov rad, a prvo izdanje grčkog originala pojavilo se tek 1607. godine.⁸

Tada se, negdje u 17. stoljeću, postavilo i pitanje je li Prokopije mogao napisati »Tajnu povijest« i nije li to, zapravo, djelo nekog drugog, nepoznatog autora, koji je vješto iskoristio Prokopijevu slavu i u njegovo ime napisao taj pamflet. Na žalost, postavljanje takvog pitanja nije imalo samo znanstveni karakter, već i šire političko-vjerske implikacije. Naime, Vatikan je inzistiranjem na Prokopijevu autorstvu »Tajne povijesti« i vjerodostojnosti podataka iznijetih u njoj pokušavao diskreditirati cara Justinijana i tadašnju istočnu crkvu, a time odmah i suvremeno pravoslavlje. Protestantski su učenjaci nastojali protuargumentima opovrći te dokaze, također s jasnom političkom namjerom — da svojim prirodnim neprijateljima, katoličkim svećenicima, pokažu kako nisu u pravu.⁹

Većinu je istraživača zaokupilo pitanje o tome što je potaklo Prokopija da napiše tri tako, po sadržaju, intenciji i karakteru različita djela. To je impliciralo upoznavanje Prokopijeva socijalnog statusa, njegova religijskog uvjerenja, svjetonazora i drugog, jer se jedino na taj način, posredno, moglo doći do odgovora o razlozima tolikih kontradikcija u njegovu stvaralaštvu. Osim toga, Prokopijevo djelo nudi neizmjereno mnogo povijesno-etnografsko-geografskih podataka, za različite narode od Etiopije do Skandinavije i od Indije do Engleske. Njegove su informacije obično vrlo pouzdane, tako da su za povijest nekih naroda toga doba — Slavena, na primjer, i glavni izvor svih spoznaja.

³ E. Stein, *Histoire du Bas-empire*, t. II, Paris—Bruxelles—Amsterdam, 1949, 709.

⁴ Isto, II, 709.

⁵ Isto, II, 709.

⁶ E. Gibbon, *The History of The Decline and Fall of the Roman Empire*, with notes by The Rev. H. H. Milman, sv. IV, 46, bilj. 14.

⁷ Isto, 46.

⁸ Isto, 46.

⁹ B. Pančenko, *O Tajnoj istorii Prokopija*, *Vizantiski vremennik*, t. II, 1895, 24—57; 340—371; t. III, 1896, 96—117; 300—17; 461—527; t. IV, 1897, 402—51; loc. cit. t. II, 28.

Već je prije 200 godina Edwarda Gibbona fasciniralo njegovo prevrtljivo prikazivanje suvremenosti, pa je zaključio da je Prokopije napisao »povijest, panegirik i satiru (!) svog vremena, zbog promjenljivosti — hrabrosti i poniznosti, ili naklonosti i nemilosti«. Budući da Prokopija smatra državnim historičarem, Gibbon se čudio kako pisac više slavi Belizara koji stalno zatamnjuje slavu prilično neaktivnog cara. U takvom prikazivanju događaja Gibbon vidi razloge Prokopijeve pokajanja u »Građevinama« — »svjesno dostojanstvo slodobarskog duha prigušivano je nadama i strahovima roba, i Belizarov je sekretar molio za oprostjenje i nagradu u 6 knjiga carskih *Građevina*«. Kako ovdje pisac uspoređuje Justinijana s Temistoklom i Kirom, te pravi još neke pretjerane usporedbe, Gibbon smatra da je »razočaranje moglo odvesti laskavca u potajnu osvetu«. Ali, »bez obzira na iznošenje najsravnijih činjenica svi se navodi 'Tajne povijesti' mogu potvrditi unutrašnjim dokazima ili autentičnim dokumentima onog doba«. Iako, očigledno, Gibbon nije suviše dugo vremena posvetio proučavanju Prokopijeve djela, ipak je vrlo dobro naznačio glavne probleme koji se javljaju pri istraživanju njegovih radova, te je smjelo i prilično precizno uputio na načine njihova rješavanja.¹⁰

U drugoj polovici 19. stoljeća naglo raste interes općenito za bizantsku povijest. Vjerojatno najvažniji rad tog doba o Prokopiju, cijelu monografiju, napisao je Felix Dahn. Ako je tada Dahnov rad bio ključan pri upoznavanju Prokopija, prema sadašnjem stanju znanosti on nema neke veće važnosti, jer su se mnogi kasniji istraživači zadržavali na pitanjima kojima se on bavio, te su njihove analize prirodno mnogo detaljnije negoli njihovog cijenjenog prethodnika. Ipak, Dahn je neka pitanja vrlo dobro postavio i donio neprijeporne zaključke — upozorio je na Prokopijev konzervativizam i na mržnju prema Justinijanovu novatorstvu, smatrao je da Prokopije piše »Građevine« kako više ne bi bio u carevoj nemilosti ili kako bi zadobio njegovu naklonost. Međutim, čini mi se da Dahn prilikom donošenja zaključaka nije vodio dovoljno računa o duhu vremena i da je mnoge vrijednosne kategorije svoje epohe prebacivao u Bizantsko Carstvo 6. stoljeća.¹¹

Potkraj stoljeća ostalo je i dalje neriješeno pitanje autorstva »Tajne povijesti«. U tu se diskusiju uključio i Leopold von Ranke, koji pokušava dokazati da Prokopije nikako nije mogao napisati takav pamflet i da autora »Tajne povijesti« treba tražiti u nekom nepoznatom Prokopijevu mlađem suvremeniku. Smatrao je da je taj nepoznati pisac kompilirao različite »Stücke« — anegdote, klevete, priče i složio ih u jednu koliko-toliko skladnu cjelinu.¹²

Međutim, svojim ustrajnim radom na »Tajnoj povijesti« B. Pančenko je gotovo sigurno riješio sve dileme oko njezina autorstva. Teško je iz njegova skladnog dokaznog postupka izdvajati pojedine zaključke jer to nužno vodi njihovu osiromašivanju. Dovoljan dokaz točnosti Pančenkovih navoda je i to da ih kasnije gotovo nitko nije argumentirano uspio dovesti u pitanje. Za takvu tvrdnju jednostavno ne postoje čvrsti dokazi, a istraživači su se samo mogli povoditi za »osjećajem« da pisac objektivne povijesti i panegirika nije »mogao«

¹⁰ Gibbon, n. dj. 46.

¹¹ F. Dahn, *Prokopius von Cäsarea*, Berlin 1865.

¹² L. von Ranke, *Weltgeschichte*, IV, 2, 1883, 300—12.

istovremeno napisati i takav pamflet. Istodobno, oni očigledno nisu poznavali ili su zanemarivali Pančenkov rad.

Pančenko je pokušao objasniti i druge probleme vezane uz »Tajnu povijest« i Prokopijevo djelo općenito. Uočio je da se 2. knjiga »Perzijskog rata« i 2, 3. i 4. knjiga »Gotskog rata« mogu nazvati aktom protiv Justinijanove politike i da Prokopije nikada ne govori o njemu sa simpatijom. Kao i Dahn, i Pančenko inzistira na piščevu konzervativizmu i aristokratskoj isključivosti, jer on nikome ne zaboravlja siromašnu i beznačajnu prošlost — ni Antonini, ni Teodori, ni Justinijanu, ni Petru Barsimu.¹³ Pančenko smatra da je Prokopije gajio specifični patriotizam, zasnovan na veličini Carstva i njegove kulture, na privrženosti političkom poretku te isto tako snažnom protivljenju tiraniji. Svijet je podijelio na Rimljane i barbare, a svu je svoju mržnju prema vladajućoj eliti pokazao u »Tajnoj povijesti«. Kada se govori o politici, za Prokopija je dobra riječ »politeia«,¹⁴ a tiranin je (što je i Justinijan) simbol svega najgoreg.

Sve informacije iz »Tajne povijesti« Pančenko je razvrstao u tri skupine: politički događaji, o upravi i zakonodavstvu, te o biti i naravi suvremenosti. Analizom tih podataka, njihovom usporedbom s Malalom, Teofanom, Euagrijem, Justinijanovim Codexom, Pančenko dokazuje tendencioznost Prokopijeve viđenja svijeta. Analizira i Teodorin lik, te zaključuje da je velika većina podataka u »Tajnoj povijesti« u osnovi točna, ali da Prokopije mnoge činjenice iskrivljava, jer ih jednostrano prezentira. Pančenko je pokušao i točnije datirati nastanak »Tajne povijesti«: pronašao je dokaze »ex silentio« koji navode na zaključak da je to djelo moralo biti napisano prije 553—4. godine. Pančenko je svoj opsežan rad (više od 200 stranica) završio zaključkom da je »Tajna povijest« nesumnjivo Prokopijev rad, ali da zahtijeva još mnogo istraživanja. Predložio je temeljitu filološku analizu, a zatim i raščlanjivanje autorovih moralnih, političkih i religijskih pogleda.

Prokopije se žali da Rimsko Carstvo propada, ali nikakvim argumentima, smatra Pančenko, nije uspio kompromitirati velikog cara Justinijana — »Tajna povijest« je ipak subjektivno intonirana, ali, budući da je puna života, plijeni čitaočev interes. Na kraju, Pančenko priznaje da su njegove simpatije često na Prokopijevoj strani.¹⁵

U to vrijeme jedno od važnih pitanja bilo je i ujednačavanje svih izdanja Prokopijevih djela. Tako se H. Braun¹⁶ kritički osvrnuo na Dindorfovo izdanje Prokopijevih radova u Bonner Corpusu,¹⁷ u kojem je našao priličan broj grešaka gramatičke i ortografske naravi. Zatim je H. Haury¹⁸ napisao crticu kojom ispravlja grešku i bonskog izdanja i Brauna.

M. Krašeninnikov utvrđuje podrijetlo i međusoban odnos pojedinih rukopisa, odnosno verzija »Tajne povijesti«. Taj je rad pisan, vjerojatno, u dogovoru s Pančekom, radi što točnijeg i svestranijeg utvrđivanja podataka veza-

¹³ Pančenko, n. dj., t. II, 365.

¹⁴ Isto, 368.

¹⁵ Isto, t. II, 495.

¹⁶ H. Braun, Zum Texte des Prokop, Byzantinische Zeitschrift, 1893, 2, 106—9.

¹⁷ To je izdanje navedeno bez godine izdanja i ostalih podataka.

¹⁸ H. Haury, Zu Prokop, BZ, 1893, 2, 290.

nih uz ovo Prokopijevo djelo. U drugoj raspravi istog autora analizirani su svi rukopisi »Gotskog rata«. Napravljeno je to tako da do danas nije bilo učenjaka koji bi pokušao oboriti autorove navode.¹⁹

H. Braun²⁰ i M. Brückner²¹ dokazuju da se Prokopije prilikom opisivanja kuge u Carigradu služio, čak gotovo i prepisivao Tukididov opis kuge u Ateni. Međutim, Prokopije i Tukidid opisali su dvije različite bolesti: Prokopije bubonski i plućni oblik kuge, a Tukidid epidemiju boginja. Prokopijev je opis kuge vrlo dobar, on izvrsno uočava bitno i općenito je potpuno nezavisan.²² Brückner je čak doveo u sumnju autentičnost Prokopijeva opisa Alarikove opsade Rima, a u sljedećem je članku Braun pokušao pokazati da je Prokopije izuzetno ovisan u svakom pogledu ne samo o Tukididu nego i o Herodotu, te da je više pazio da liči na svoje uzore negoli da vjerodostojno prenese ono što se uistinu i dogodilo.²³ Međutim, Soyter s pravom smatra da pri ocjenjivanju ne mora biti presudna Prokopijeva ovisnost o antičkim klasicima — koja je zapravo manja nego što to pokušavaju dokazati Braun i Brückner, jer je povodjenje za starijim piscima općenita manira toga doba.²⁴ Kada je ocjenjivao konkretne povijesne situacije, Prokopije je u pravilu uzimao u obzir mnogobrojne faktore, od kojih je samo jedan, i to vrlo često nebitan — oponašanje antičkih klasika. Uostalom, Bizantsko je Carstvo, a pogotovo književnost Prokopijeva vremena željela pošto-poto vratiti prošlost, te bi joj to mogla biti i jedna od karakteristika.²⁵

J. B. Bury je pokušao rekonstruirati cijeli tekst i značenje proročanstva koje je Prokopije pripisao Sibili: »Quintili mense... rege nihil Geticum iam« (V, 24, 30—1). Bury daje svoj prijedlog čitanja tog natpisa i time zaključuje raspravu.²⁶ Međutim, tu je mnogo zanimljivije što Prokopije misli: po njemu, ti se stihovi nikako ne mogu odnositi na tadašnju gotsku opsadu Rima, nego na neki događaj koji se već dogodio ili će se tek dogoditi (V, 24, 33—4). »Nemoguće je smrtniku odgonetnuti značenje Sibilina proročanstva prije sama događaja (V, 24, 34—5). Naime, Sibila priča o Libiji, pa o Perziji, zatim o Rimljanima, Asircima, i njezine se riječi mogu tumačiti na nebrojeno mnogo načina. Iako uviđa beskorisnost i nemogućnost primjene takvih proročanstava za si-

¹⁹ M. Krašeninnikov, O rukopisnoj predanji Tajnoj Istorii Prokopia, VV, II, 1895, 416—25; Isti, Iz kritike teksta vtoroi tetradi »Ratova« Prokopia Kearsariiskoga. VV, tom V, 3, 1893, 429—81.

²⁰ H. Braun, Procopius quatenus imitatus sit Thucydidem. Diss. Erlangen, 1885.

²¹ M. Brückner, Zur Beurteilung des Geschichtschreibers Prokopius von Kaisarea, Programm Ausbach 1896, 11.

²² Prema Soyter G., Die Glaubwürdigkeit des Geschichtschreibers Prokopios von Kaisarea, BZ, 1951, 44, 542. Prokopijeva razmišljanja o kugi i uopće analiza njegovih historiografskih kriterija, vidi: I. Goldstein, Historiografski kriteriji Prokopija iz Cezareje u Zborniku radova Vizantološkog Instituta 24, Beograd, u tisku.

²³ H. Braun, Die Nachahmung Herodots durch Prokop, Nürnberg 1894.

²⁴ Soyter, n. dj. 541.

²⁵ A. and A. Cameron, Christianity and Tradition in the Historiography of The Late Empire, Classical Quarterly, vol. 14, 1964, 316—28.

²⁶ J. B. Bury: The Oracle in Procopius B.G.I, 24, BZ, 1906, 15, 45—6.

gurno proricanje događaja, Prokopije ih i dalje citira kao potencijalno istinite. To je svakako jedna od osobina njegova karaktera, ne toliko vezana uz religijske koliko uz općenite poglede na svijet: on je konzervativan, vjeruje u neke stvari u teoriji, iako vidi da one u praksi ne funkcioniraju.

Paul Maas je pokazao na koji je način Prokopije ritmički regulirao rečenicu. Ustanovio je da se nije držao novih pravila u bizantskoj književnosti — da na kraju rečenice posljednji naglašeni slog mora ispred sebe imati najmanje dva nenaglašena.²⁷

J. Haury je, objašnjavajući neke probleme iz životopisa, pokušao Prokopija obraniti od klevetnika.²⁸ Prokopije je oponašao Herodota i Tukidida, ali se njegova nepristranost i egzaktnost ne mogu dovoditi u sumnju. Haury dokazuje da je pisac bio sin municipalnog magistrata i konzula Stjepana u Palestini, koji 556. gine u buni samaritanaca, te da su »Građevine« napisane u zahvalnost poginulom ocu. Ova domišljata kombinacija ipak nema previše čvrstih argumenata. Haury smatra da je Prokopije svoje knjige počeo pisati 543, te je sve više kritizirao Belizara i Justinijana, pa je konačno 550. napisao i »Tajnu povijest«. Smirila ga je Narzesova pobjeda 552, pa je pišući 8. knjigu gotovo i zaboravio što je prije napisao. Hauryjevo objašnjenje zašto je napisana »Tajna povijest« nije previše uvjerljivo, jer bi to značilo da je Prokopije u svakom trenutku pisao upravo ono što je mislio, a očigledno je, što i sam potvrđuje, da je mnogo puta tajio i nije zapisivao ono što je znao upravo iz straha od kazne.²⁹

C. Diehl je upozorio na prilično važnu komponentu bizantskog mentaliteta, a to je bizantski patriotizam. Polemički rad iz 10. stoljeća analizira osjećaj koji obuzima svakog Bizantinca — ljubav prema tradicijama Carstva i prema kršćanskoj crkvi, a naslov govori sam za sebe — Filopatris.³⁰ Kod Prokopija onaj drugi osjećaj nije toliko uočljiv, ali je zato prvi izuzetno naglašen.

J. B. Bury je u svom klasičnom djelu »History of the Later Roman Empire« posvetio odjeljak i Prokopiju. Tvrdi da se Justinijan ponekad kudi, ali nikada ne hvali, da su u pisanju »Tajne povijesti« važni bili i javni interesi — državna kriza, ali isto tako i osobni. U političkim pogledima u »Ratovima« i u »Tajnoj povijesti« nema razlike. Kada se govori o vjerodostojnosti »Tajne povijesti«, treba raščlanjivati činjenice i njihovu interpretaciju — činjenice su u osnovi istinite, ali su neprovjerena i neprovjerljiva ogovaranja česti izvor njihovih interpretacija. Bury misli da najavljena knjiga o religijskim problemima nikada nije napisana i da se treba začuditi nad karakterom »Građevina« čak i da »Tajna povijest« nikada nije ni napisana.³¹

²⁷ P. Maas, *Kleine Schriften*, München 1973, *Die Rhythmik der Satzschlüsse bei den Historiker Prokopios*, 434—6. Isto i u *BZ*, 21, 1912, 52.

²⁸ H. Haury, *Zur Beurteilung des Geschichtschreibers Procopius von Cäsarea*. Programm des K. Wilhelm-Gymnasiums für 1896/7, München 1896.

²⁹ J. Haury, *Procopiana I*, 1891; *Procopiana II*, 1893. U *Proc. I* rješava kronologiju. Krajem 545. napisano je I, 25, 43; V, 24, 32; VI, 5, 26—7. Da su tada objavljeni »Ratovi«, bili bi samo I; II, 28, 11, III i IV knjiga osim posljednje 2 strane te V, VI i VII, 1—15. Kasnije su događaji dopisivani do 550. godine, kada je napisana i »Tajna povijest«. »Građevine« su datirane godinom 560.

³⁰ C. Diehl, *Byzance, grandeur et décadence*, Paris 1960, 1. ed. 1919.

³¹ J. B. Bury, *Later Roman Empire II*, 1923, 421.

N. Iorga je napisao čak 27 rasprava o bizantskim piscima, a među njima i o Prokopiju. Konstatira da Justinijanovo doba dolazi nakon perioda svakovrsne defenzive, da su njegovi suvremenici živjeli u iluziji povratka na staro — zato se i historiografija toga vremena mijenjala. Ona više ne traži uzore u grčkoj literaturi, nego u latinskoj čije se čitanje nije na Istoku potpuno zapustilo. Teško se, gotovo nemoguće složiti s Iorginim mišljenjem. Mnoge, već navedene rasprave pokazale su nedvojbeno da su Herodot ili Tukidid ostavili neizbrisive tragove u Prokopijevu djelu. Međutim, jasno je da je utjecaj rimske literature na Prokopija, pa čak i poznavanje pojedinih rimskih pisaca vrlo dubiozno. Iorga, nadalje, smatra da je Prokopije znao latinski, ali ne i druge istočne jezike, što je u suprotnosti s tvrdnjama većine istraživača. Navodi da je na kraju školovanja Prokopije postao »causidicus«, čega nema nigdje u meni dostupnoj literaturi ili izvorima, a ni Iorga ne citira mjesto gdje ga je pronašao. Na kraju, Iorga misli da se »Tajna povijest« nikako ne može pripisati Prokopiju, nego je to djelo njegova mlađeg suvremenika.

S mnogim Iorginim zaključcima teško se složiti i uopće ih prihvatiti kao moguće, a o autorstvu »Tajne povijesti« bespredmetno je i raspravljati. Zapravo, ova rasprava ne zadovoljava sve kriterije znanstvenosti, jer zaključci ne prelaze razinu informacije i nema znanstvenog aparata.³²

U popularnom izdanju »Tajne povijesti« Richard Atwater je u predgovoru opisao Prokopijev život i djelo. Smatra da je Prokopije bio samaritanac koji se pokrstio iz praktičnih razloga, a ne iz uvjerenja. Car je svakako morao biti nezadovoljan načinom na koji je prikazan u »Ratovima«, nasuprot panegiričkom prikazivanju Belizara, a »Građevine« su nastale kao reakcija na carevo nezadovoljstvo.³³

Slično mišljenje — da je poticaj za pisanje »Tajne povijesti« Prokopije našao u tome da mu kao nekršćaninu nije odgovarala Justinijanova vjerska politika — zastupa i P. Bonfante. Prokopije je bio ili arijanac ili manihejac, ali kao ni Atwater, ni Bonfante ne izvlači argumente iz teksta.³⁴ Zato svi ovakvi zaključci ostaju u domeni više ili manje dobro sročeni opisa vjerske problematike 6. stoljeća u koju se uključuje Prokopijevo djelo.

Tridesetih godina Prokopijevi se radovi počinju upotrebljavati sve češće kao jedini ili dodatni izvor za lingvistička, arheološka ili geografska istraživanja.³⁵ P. Skok je analizom toponomastičkih lista u »Građevinama« došao do zaključka da se u 6. stoljeću na Balkanu i u podunavskim provincijama govo-

³² N. Iorga, *Médaillons d'histoire littéraire byzantine*, Byzantion, II, 1926, 237—41.

³³ *Secret History of Procopius*, newly translated from the Greek with an introduction by Richard Atwater, Chicago 1927, 1—5.

³⁴ P. Bonfante, *Il Movimento della Storia Arcana di Procopio*, *Rendiconti dell'Accademia Naz. dei Lincei, Classe di Scienza*, Firenze 1932, 381—5.

³⁵ Iscrpná bibliografija radova koji crpu informacije iz »Građevina«, Procopius, VII, *Loeb Class. Lib.*, 398 A — 398 G. Opća bibliografija G. Moravcsyk, *Byzantinoturcica*, I, 469—507.

rio vulgarni latinski,³⁶ a Anton D. Keramopullos na osnovi Prokopijevih vijesti o Cezareji kraj Larise točno smještava taj grad i govori o njegovoj povijesti.³⁷

J. Haury je pokušao osnažiti argumente koji govore u prilog tezi da je »Tajna povijest« nastala godine 550. Naime, kada se usporedi A. 1, 10 i »Ratovi« I, 1, 5, može se zaključiti da je »Tajna povijest« napisana kada je postojao već čitav plan i pripremljen materijal za pisanje. Kako Prokopije tvrdi da piše u 32. godini, Haury misli da se mora brojiti ne od 527. nego od 518. kada je de iure zavladao Justin, a de facto Justinijan. Tako je »Tajna povijesti« napisana 550, a ne, kao što su neki tvrdili 559. Mislim da ima još argumenata u prilog ovoj tezi. 548. umrla je Teodora. Ona je optužena za uništavanje ljudskih sudbina (A. 15, 10), za lažno optuživanje svih koji bi joj se zamjerali (A. 15, 20), pa i za uvažavanje doušnika (A. 15, 21), što se može povezati s tvrdnjom u A. 1, 2 da je »bilo nemoguće izbjeći budnosti mnogih špijuna«. Moguće je da je Teodorina smrt potakla Prokopija na pisanje, jer mu je omogućila slobodnije ponašanje. Kako je rukopis bio negdje pohranjen, tako je pisac mogao dopisivati pojedine rečenice, kao što je ona prva, iz koje proizlazi da je napisao, a možda i objavio, većinu knjiga »Ratova« (A. 1, 1). Haury je vrlo dobro zaključio da je »Tajna povijest« morala nastati u jednom dahu — dodao bih — negdje 548/9, jer bijes u »Tajnoj povijesti« nije bijes čovjeka koji je opisano davno proživio. To je gnušanje čovjeka koji je sve nepravde osjetio nedugo prije pisanja.³⁸

J. Haury je recenzirao Comparettijevo izdanje »Tajne povijesti« i vrlo ga oštro kritizirao.³⁹ Kritika se odnosi ponajviše na ortografske greške. Vraća se i problemu autentičnosti »Tajne povijesti«,⁴⁰ kao autoritativno citira Krumbacherovo mišljenje⁴¹ i smatra da je pronašao više mjesta u »Ratovima« koja aludiraju na pisanje »Tajne povijesti«. Vrlo općeniti napad na ljude što su u strahu od kuge iz korijena promijenili svoje ponašanje i postali bogobojažni (II, 23, 16) mogao bi se vrlo lako odnositi, smatra Haury, i na ljude koji se u »Tajnoj povijesti« napadaju i spominju po imenu. I analiza teksta u »Ratovima« (II, 21, 9) vodi Hauryja zaključku da je Prokopije mogao, osim neizravnih optužbi, nastojati da uputi i direktno riječi prijekora caru.

J. Haury se posvećuje i obradbi odnosa između pisca i Justinijana. Naglašava kako je Prokopije želio pisati kao veliki historičari antike, te da je osobno, a u Belizarovo ime, pisao caru poruke s ratišta i opisivao što se dogodilo. Međutim, istovremeno povijest Justinijanovih ratova piše i Ivan Lidanin, ali tako da besprimjerno hvali Justinijana. Zbog toga je Justinijan mogao odbaciti Prokopijevu verziju, smatra Haury. Prokopijeva je povijest zanemarena, jer u njoj nije pobjednik Justinijan, već Belizar. Uostalom, Prokopije u »Taj-

³⁶ P. Skok, De l'importance des listes toponomastiques chez Procope pour la latinité balkanique, Actes du IVe congrès..., Sofija 1934, 400—407.

³⁷ A. D. Keramopullos, Wo lag die Kaisareia Des Procopius (De aed. IV, 3, 9—10), Act. du IVe congr. inter. des Et. byzantines, Sofia 1934, 407—413.

³⁸ J. Haury, Zu Prokops Geheimgeschichte, BZ, 1934, 34, 10—14.

³⁹ J. Haury, Zu Comparettis Ausgabe der Geheimgeschichte Prokops, BZ, 35, 2, 1935, 288—298. Izdanje: Comparetti, Le Inedite, Libro Nono delle Istorie, di Procopio di Caesarea, Roma 1928.

⁴⁰ J. Haury, Prokop verweist auf seine Anekdoten, BZ, 36, 1, 1936, 1—4.

⁴¹ J. Krumbacher, Geschichte der Byzantinische Literatur, 232.

noj povijesti« drugačije napada Belizara, a drugačije Justinijana. Belizara žali, a poznaje i njegov privatni život. Često je u društvu Belizara i obitelji (III, 21, 5—6), pa, iako mu je bilo nelagodno pisati o tome, neke činjenice ipak iznosi.⁴²

G. Downey je proučavanjem historiografske metode u »Građevinama« započeo niz radova posvećenih Prokopiju i njegovu djelu. Smatra da su »Građevine« objavljene 560. godine ili čak i kasnije, na izričit carev zahtjev. Sve se, naime, pripisuje njemu, njegovoj inicijativi, pameti i velikodušnosti. Nemoгуće je da je car osobno izabrao 40 volova za vuču kamena pri gradnji (G. V, 6, 12). Downey se zadržao na izgradnji Antiohije i zaključuje da ima brojnih generalizacija koje zamagljuju pravo stanje stvari, da se preuveličava perzijsko rušenje u samom gradu i drugo, te da Prokopije uopće nije želio dati kompletnu sliku događaja, jer je to — »Građevine« su nekritički hvalospjev — u ovom slučaju potpuno nepotrebno.⁴³

W. Schubart se više bavio Justinijanom i Teodorom, a manje Prokopijem. Sam kaže da vidimo carski par onakvim kakvim ga je vidio i pisac, pa se morao baviti i analizom njegovih radova. Naglašava kako je cjelokupna literatura toga doba željela oživiti prošlost, pisati i misliti kao Homer, Demosten ili Ciceron, ali ne razjašnjava zašto navodi pisce koji s Prokopijem objektivno nemaju neposredne veze. Ističe piščevu vezanost za sudbinu domovine i Belizara — iako ostaje u Africi i kada tamo Belizara više nema. Njemu sve zahvaljuje, i Schubart misli da Prokopije piše da bi veličao Belizara — dok je on vojskovođa, sve je dobro, dok ga car podržava, slijedi pobjeda za pobjedom. Kada nema podrške, više nema ni pobjeda. Belizar je u »Tajnoj povijesti« prikazan kao požudni lovac za novcem — »Geldsäckler«. Međutim, ona je napisana tako, smatra Schubart, da je čitaocu teško povjerovati u njezinu istinitost. Jedan od argumenata jest da se to djelo nije moglo objaviti dok je carski par bio živ. Schubart smatra da nije teško doznati istinu, kao što se na prvi pogled čini — loše strane apsolutne vlasti su uočljive, iako su oni imali dobru volju da naprave nešto pozitivno. Situacija u Carstvu učinila je to nemogućim. Prokopije ne suđi pravedno — više nego jednom dopušta sebi da osuđuje ono što u »Ratovima« opravdava. Po Schubartu, možda Prokopije i ne laže, ali dovoljno ne obraća pažnju na determiniranost carskog para vanjskim faktorima, koje je svakako trebalo uzeti u obzir. Međutim, izričito se ne izjašnjava o uzrocima pisanja »Tajne povijesti«. Tako ispada da je u »Građevinama« prezentirana potpuna istina, iako je jasno da je mnogo toga preuveličano ili prešućeno.

Schubart se ipak u prvom redu bavio Justinijanom. Svakako je bio zaslijepljen carevom veličinom, pa pošto-poto želi sve Prokopijeve optužbe objasniti objektivnom situacijom i naglasiti careve uspjehe. Tako pobija Prokopijeve tvrdnje o carevim manama i zločinima lakonskim argumentom da je isti Prokopije drugačije pisao u »Ratovima«, a potpuno obrnuo stvari u »Građevinama«. Samo je Prokopije otkrio i opisao Teodorinu skandaloznu mladost, a svi su drugi pisci pisali o njoj s mnogo simpatija i potpuno drugačije.

⁴² J. Haury, Prokop und der Kaiser Justinian, BZ, 37, 1, 1937, 1—9.

⁴³ G. Downey, Procopius on Antioch: A Study of Method in the »De aedificiis«, Byzantion, XIV, Fasc. 2, 1939, 361—378.

Schubartova je knjiga vrijedna analiza Justinijanove vladavine, od crkvene politike, građevina, do ratova i ocjene same careve ličnosti, a takvu ocjenu tek ponegdje umanjuju sumnje u eventualnu autorovu determiniranost momentanom situacijom i predrasudama.⁴⁴

C. Jenkins je općenito prikazao Prokopijevo djelo. Informirao je o čemu piše, usporedio ga s Herodotom, ustvrdio da je bio i historičar, i ratni dopisnik, sakupljač starina i pripovjedač.⁴⁵

H. R. Patch analizira postanak Boecijeva svetačkog kulta. Prema legendi, Boecija je pogubio Teodorik zato što je bio dostojan poštovalac vjere. Prokopije navodi tu epizodu (V, 1, 32—4), a Patch na temelju tvrdnje da je Boecije proučavao filozofiju i da je bio pravedan i darežljiv, zaključuje kako je već Prokopije smatrao Boecija kršćanskim mučenikom, te da je prvi zabilježio, ako ne i započeo, štovanje sveca Boecija.⁴⁶

Ovakvom tumačenju Prokopija usprotivio se C. H. Coster. Utvrdio je da u izvještaju o ubojstvu Boecija nema nagovještaja o religijskim motivima, te da ono za Prokopija ima političko značenje. Možda je Boecije izgledao mučenik svojim katoličkim prijateljima, smatra Coster, ali ne i Prokopiju.⁴⁷

Patch je nastojao obraniti svoje stajalište. Bilo je to nemoguće. Eventualno je umanjio veličinu greške, ustvrdivši da su Boecijevi prijatelji idealizirali scenu, za njih je to bio napad na katolicizam.⁴⁸

Boecije je bio istaknuta i stara roda i bio je vodeći čovjek rimskog senata.⁴⁹ Pravednost i darežljivost, proučavanje filozofije, karakteristike su koje Prokopije izuzetno cijeni. On i ne spominje Boecijevo katoličanstvo. Legenda je konstrukcija njegovih katoličkih suvremenika, kako bi se ocrnio arijanac Teodorik. Uostalom, Prokopije je naklonjen Teodoriku. Njegove su odluke uvijek bile mudre i pravedne, a pogriješio je što je Boeciju oduzeo imovinu i zatim ga pogubio. »Bio je to prvi i posljednji nepravedni čin, i to zato što nije proveo istragu...« (V, 1, 39). Prokopija ne zanimaju religijski problemi, nego pitanje pravednosti ili funkcioniranje ideala pravednosti u političkom sistemu. Taj se problem stalno nametao Prokopiju — kako da u praksi funkcionira teoretski idealno zamišljen politički sustav.

G. Downey je istraživanja »Građevina« sintetizirao: smatra da su one nezavršeno djelo, a veće razlike u tekstu dviju najvažnijih sačuvanih verzija daju naslutiti postojanje dviju redakcija. Tekst je napisan da bi se ublažio dojam o nevoljama zadnjih godina Justinijanove vladavine, da bi se sačuvao carev prestiž. To je očigledno nezavršeno djelo — VI knjiga je isuviše kratka i nema ništa o Italiji i izgradnji u njoj, iako su u to doba podignute St. Apolli-

⁴⁴ W. Schubart, *Justinian und Theodora*, München 1943, 226—229.

⁴⁵ C. Jenkins, *Procopiana*, *The Journal of Roman Studies*, Vol. 37, 1947, 74—81.

⁴⁶ H. R. Patch, *The Beginnings of the Legend of Boethius*, *Speculum*, 22, 1947, 443—445.

⁴⁷ C. H. Coster, *Procopius and Boethius I*, *Speculum*, 23, 1948, 284—287.

⁴⁸ H. R. Patch, *Procopius and Boethius II*, *Speculum*, 23, 1948, 287.

⁴⁹ To bi morala biti reminiscencija na prijašnjeg »princeps senatus« — Komentar V, 1, 29 u izd. Loeb — po ovome se vidi koliko je u praksi Prokopije daleko od klasično-rimskih tradicija. Uostalom, on je u prvom redu Grk, pa mu italsko stanovništvo nije isuviše blisko.

nare in Classe i St. Vitale u Ravenni. Djelo je napisano na izričitu carevu želju, jer se kaže »da su se podanici, dobivši nadarbine, pokazali zahvalni prema svojim dobrotvorima« (I, 1, 3—4). Osim toga, shematsko nizanje izgrađenih utvrda otkriva piščevu nevoljkost da o tome piše. Naposljetku, sve nesreće (pa i rušenje kupole Sv. Sofije), morale su se negdje opravdati i pokazati da je Justinijan bio, ako ništa drugo, a ono veliki graditelj. Prokopije je kao već slavan pisac »Ratova« bio vjerojatno najpogodnija osoba za provedbu takvog zadatka.⁵⁰

Downey je analizirao i tekst na I, 4, 3, gdje je, po njegovu mišljenju, greškom prepisivača, izmijenjen smisao. Čini se kao da se govori o tri crkve, a riječ je o crkvama sv. Petra i Pavla, te sv. Sergija i Bakha. Time postaje jasniji i položaj ovih crkava u Carigradu prema ostalim opisanim objektima.⁵¹

Nakon što su se neki stariji autori, kao Gibbon i Bury bavili Prokopijevim religijskim uvjerenjem i pri tome tvrdili da je on poganin, Downey je analizirao Prokopijev koncept »tihe« i usporedio ga s onim sv. Augustina, pa zaključio da je on bio kršćanin, nezavisan i skeptičan, kojeg su pristalice pravovjerne dogme tolerirali ili ga bar nisu šikanirali.⁵²

V. Grecu je analizirao odnos »Ratova« i »Tajne povijesti«. Utvrdio je da su »Ratovi« prešutno odobravanje svih Belizarovih postupaka, a da je »Tajna povijest« napisana kako bi se ta slika nadopunila. Međutim, za razliku od Hauryja, Grecu smatra da je osnovni motiv za pisanje bila piščeva želja da kao nezainteresirani historičar opiše nesuglasice između cara i Belizara, te iz čiste »ljubavi za istinu« pridoda ono što u »Ratovima« zbog straha nije napisao. »Građevine« su napisane iz zahvalnosti caru — zato što je pisac postao prefekt grada ili dobio titulu ilustrisa. Oba su mišljenja teško prihvatljiva, nakon niza argumenata koje su u prilog drugačijim zaključcima iznijeli drugi autori.⁵³

B. Rubin je upozorio na značajan aspekt opisivanja Justinijana u »Tajnoj povijesti«. Konstatira da su demoni, kasnije Antikrist, još od neandertalaca bili prisutni u čovjekovoj svijesti. Religijski su se motivi vrlo često prebacivali u »političku demonologiju« koja je imala historijsku i teološku ulogu. Prokopijeva službena povijest (suprotno Hauryju!) napisana je u slavu Belizara, a u »Tajnoj povijesti« slika se okreće — Justinijan postaje vladar demona. Car je posvećena osoba (A. 6, 5—9), još od rođenja nosi »omen imperii« (A. 12, 18), ali zbog Justinijana i Teodore sve propada — i priroda, i naselja i zemlje, čak i cijeli svijet, i milijarda ljudi (A. 12, 14).

Rubin utvrđuje da je u Palestini i danas rašireno vjerovanje u demone, pa je Prokopije mogao prihvatiti vrlo lako takve nazore. Opisuje gigantoma-

⁵⁰ G. Downey, *The Composition of Proc. De aedificiis* (ex. from *Transactions of The Amer. Phil. Ass.*), Vol. 78, 1947, 171—183.

⁵¹ G. Downey, *Procopius: De aedificiis*, I, 4, 3. *Class. Phil* 43, 1, 1948, 44—45.

⁵² Prema G. Downeyu, *Paganism and Christianity in Procopius*, *Church History* 18, 1949, 89—102. Gibbon, IV sv. ed. J.-B. Bury, 210: »bio je pravovjeran, ali je tajno bio odan poganstvu i filozofiji«, a Bury, *LRE* II, London 1889, »u srcu, u biti svoje duše — poganin«.

⁵³ V. Grecu, *Bemerkungen zu Prokops Schriften. I. Das Verhältnis der Anekdoten zu dem Geschichtswerk über die Kriege*. *Bulletin de la Sec. Hist. de Acad. Roumaine*, 28, 2, 1949, 233—240.

hiju u Babilonu, demone kod Isaije, Perzijanaca (Ahuramazda i Ahriman), mazdaista, kod Židova — Sotona, zatim esena, pa u klasičnoj starini, patristici i u hagiografijama, te u Prokopijevo doba i u njega samog. Za njegovu demonologiju smatra da duguje i Homeru i klasičnoj literaturi isto toliko koliko i kršćanstvu. Ipak, kršćansko prikazivanje omraženog Dominicijana gotovo je istovjetno Prokopijevu prikazivanju Justinijana. Rubin je pokazao kako piščevo poistovjećivanje Justinijana s demonima nije nikakva iznimka, nego proizvod čitavog sistema razmišljanja, dualističke razdiobe svijeta na vječnu borbu dobra i zla.⁵⁴

E. Stein u jednoj od najcjelovitijih i najboljih knjiga o kasnom Carstvu posvećuje i Prokopiju odjeljak. Iako nije ponudio neke nove zaključke, zadovoljio se preglednim izlaganjem mnogih aspekata u izučavanju pisca i njegova djela, i u tome leži izuzetnost Steinova napora.⁵⁵

G. Soyter je razmatrao autentičnost Prokopijevu i ustanovio da bi ona mogla biti sumnjiva zbog njegove jezične ovisnosti o Herodotu i Tukididu, zbog nekih podataka i nepotpunosti koji su svakako iskrivljavanje i zataškavanje istine, zbog očiglednih kontradikcija između njegovih djela. Primjere iz povijesti citira nepotpuno, potrebni su mu zbog poučnosti, sve povoljne događaje tumači kao Božju volju, a preko loših nastoji prijeći. Ekskursi o narodima, bez obzira na kritičnost kojom treba analizirati sve podatke, uvrštavaju Prokopija u velike historičare. Soyter zaključuje da je za autora uvijek optužujuća činjenica da je napisao »Tajnu povijest« i »Ratove«, ali da je, usprkos tome, Prokopijeva autentičnost nesumnjiva.⁵⁶

Jedan od najopsežnijih i najvažnijih radova posvećenih Prokopiju je tekst Otta Veba.⁵⁷ U prvom dijelu⁵⁸ analizira Prokopijeve političke stavove i političku doktrinu njegova vremena. Doba je obilježeno mišlju o veličini rimske države, a takva ideja doživljava vrhunac u prvom razdoblju vladavine Justinijana — barbarski vladari traže mjesto u rimskom svijetu, to je »imperium sine fine«, država koja inkarnira sve najbolje u tmuni barbarskog okruženja. Svijet je bio nezamisliv bez »stare i časne države koju ni perzijski car nije mogao svladati«, svi pokušavaju očuvati najbolji društveno-politički i privredni sustav. Ideologija s oslonom na »civitas« i »pax romana« postoji i u 6. stoljeću. Važna je i uloga crkve, crkva i država i njihov probitak zapravo su jedna te ista stvar. Svi se ti nazori vrlo dobro očitavaju i u Prokopijevim radovima, dokazuje Veh. Svijest o zajedničkoj rimskoj državi živi i dalje — vojnici koji se časno i hrabro bore uvijek su »Rimljani«.

⁵⁴ B. Rubin, *Der Fürst der Dämonen*, BZ, 44, 1951, 469—481. O demonima u Palestini, što se može povezati i s Prokopijem: T. C a n a a n, *Dämonenglaube im Lande der Bibel, Morgenland 21*, Leipzig 1929. O tim i srodnim problemima tiskano je mnogo, a najnovije djelo koje se bavi Bizantom: T o m a M. P r o v a t a k i, *O diavolos eis ten bizantinien tehnen*, Solun 1980, s franc. rezimeom i pregledom prikazivanja demona na slikama.

⁵⁵ Stein, n. dj. 709—723.

⁵⁶ Soyter, n. dj. 541—543.

⁵⁷ O. V e h, *Zur Geschichtschreibung und Weltauffassung des Prokop von Caesarea*, I. Teil, 1950/1, II. Teil, 1951/2, III. Teil, 1952/3, *Wiss. Beil. zum Jahresbericht des Gymnasiums Bayreuth*.

⁵⁸ Isto, I. Teil, 17—22.

Veh je analizirao i Prokopijev odnos prema barbarima⁵⁹ te opaža nedvojbenu piščevu nesnošljivost. Vrlo dobro oslikava karakterne i tjelesne osobine barbara. Mnoge je barbarske vođe pohvalio, a Perzijance, iako ih ne voli, poštuje. Iako je uviđao i dobre strane barbara, Prokopije nije, smatra Veh, mogao sakriti brojne i snažne rasne, civilizacijske i kršćanske predrasude. Među njima neki se mogu izdvojiti — Germani su općenito pomoćnici Carstva, a Slaveni, Huni i Perzijanci protivnici, jer nisu kršćani, upropaštavaju i ruše državu.

Zatim se analizira odnos Prokopija prema caru⁶⁰ i prema državnim činovnicima. Car je za sve ideal hrabrosti, mudrosti, pravednosti i plemenitosti. Historičari su neopravdano napadali pisce u Carstvu zato što su kritizirali cara, ali su oni samo rekli što hoće od njega. Prokopijev car je prijazan i velikodušan, istovremeno je i crkveni vođa, nosilac križa, predvodnik misionara i civilizacije. Ideal umjerenog cara povezan je s platonovskim idejama. Dodao bih da je sličan nazor i stoičko učenje o pametnom kralju koje je inkorporirano u kršćanstvo. Prokopije demokraciju smatra nižim oblikom vladavine — u njoj žive »necivilizirani« Antii i Slaveni. Veh se usprotivio Pančenkovoj tvrdnji da je »politeia« simbol dobrog, a da riječ tiranija ima pejorativno značenje. Dokazuje kako Prokopije razlikuje nametnutu i Justinijanovu tiraniju, koja se svaki dan mijenja i stalno počinje iznova — ta je gora (A. 7, 31). »Car« i tiranin razlikuju se po tome što car vlada uz suglasnost naroda i senata, a tirani vrlo brzo propadaju (I, 8, 3; 26, 5; III, 2, 28).

Bez obzira na to što je upozorio na brojne slabosti suvremenika, Veh misli da Prokopije ne želi revoluciju (IV, 14, 36) — opravdava cara zato što nije poslao vojnicima plaću, a njih same kori što se »bezočno ponašaju«! Ne vidi alternativu suvremenom uređenju i boji se nekog pučkog ili vojničkog revolta.

U tekstu o carskim činovnicima Veh tvrdi da Prokopije naglašava kako ima i dobrih činovnika u administraciji, kako rimski senat gubi značenje, jer sjedi kao slika — (A. 14, 7). S druge strane, misli da je Prokopije prezirao narod, kao i stranke i cirkus, one su za njega prijetnja državnoj sigurnosti i faktor nestabilnosti; ipak se solidarizira s njegovim patnjama (A. 26, 17).

Govoreći o Prokopijevu religijskom poimanju svijeta, Veh tvrdi da su za pisca stari bogovi praktično mrtvi, više su geografsko-etnografsko-povijesna činjenica ili zanimljivost negoli neka važnija suvremena pojava. Iako Prokopije na više mjesta različito reagira na proricanje budućnosti, Veh smatra da on bez kriticizma, bez straha i odgovornosti iznosi podatke o proricanju i pri tome se ne opredjeljuje. Njegova predodžba o »božanskoj sferi i snazi« slična je platonskim pretpostavkama o silama dobra i podsjeća na »emanaciju« neoplatonizma, zaključak je Veho na kraju analize odnosa Prokopija prema »Theosu« — Bogu i »Theionu« — religiji. Prokopije u demonima vidi nešto nesklono čovjeku, njihovo spominjanje je samo po sebi pejorativno (iako stanovnici Tule imaju dobre i loše demone za svaku stvar). Demonologija je pretkršćansko vjerovanje, ali je Prokopijevo doba prijelazno kada to shvaćanje postaje dio kršćanskog učenja.

⁵⁹ Isto, I. Teil, 23—25.

⁶⁰ Isto, II. Teil, 3—9.

U odnosu prema »Tyche« — sudbini Prokopije je proturječan — jednom tvrdi da joj se čovjek ne može oduprijeti, drugi put dokazuje kako čovjekova volja ima utjecaja u zbivanjima. Po shvaćanju sudbine Prokopije je, smatra Veh, agnostik i fatalist — sudbina je zloba, pakosna, Bog miješa dobro s lošim, što kao predodžba postoji u grčkom narodu od helenizma do danas. Po tome Prokopije imitira Herodota, Tukidida, Plutarha, Diodora. U njegovu se tekstu često spominju kršćanski simboli, imena, legende, i on je svakako pravovjerni kršćanin, ali i kritički duh. Tolerantan je u svemu, pa i u religijskim pitanjima. Veh odbacuje i tezu o Prokopijevoj povezanosti s arijanstvom (zbog V, 13, 9).

Veh je analizirao »Tajnu povijest« i ustanovio da je to poluzrelo djelo, nastavak »Ratova«, kao što su već primijetili neki istraživači. Čini se da Veh uspijeva dokazati kako postoji pauza u pisanju nakon završetka 17, a prije početka 18. poglavlja. Djelo je napisano između 547/8. i 550/1. Za faktore nastanka »Tajne povijesti« Veh smatra osobnu uvredu, zloćudnu pakost, religijsko ugnjetavanje. Prvi dio usmjeren je protiv Teodore, drugi protiv Justinijana, u prvom su dijelu optužbe konkretnije, u drugom općenitije i šire. Djelo je napisano u uzbuđenom stanju, jednom napisano nije više mijenjano, i pisac zapada u proturječnosti. Radnja je skraćena na najmanju moguću mjeru kako bi se istakli zločini.

Veh je obradio i Prokopijev odnos prema ostrogotskom kralju Teodatu. Usporedio ga je s drugim suvremenim izvorima i zaključio da je ostavio »dobar i opsežan materijal«. Tako Teodat nije više »beskarakterni, nepostojani i osvetoljubivi gospodar«, ali ni simpatična i jaka ličnost. Veh smatra da Prokopije ocjenjuje ljude isuviše tipizirano, često u vezi s njihovim trenutnim djelovanjem. Važno je da je Teodat protivnik Prokopiju omiljele Amalasvinte. I, možemo se složiti s Vehom da je Prokopijevu ocjenjivanju neki put važnija njegova predrasuda negoli sama djela.⁶¹

Analizirajući »Građevine« Veh smatra da su nastajale sukcesivno, 1. poglavlje već 549, 2. i 3. oko 553, ostala sljedećih godina. Prokopijeva sklonost prema tipiziranju i unificiranju dolazi u ovom djelu najviše do izražaja.⁶²

Vehov rad o Prokopiju zaslužuje sve pohvale. Svojom erudicijom nadvisio je mnoge dosadašnje istraživače, analiza mu je primjerna, i slobodno se može tvrditi da su rezultati njegovih istraživanja, ako ne konačni, a ono u svakom slučaju nezaobilazni pri bilo kakvom daljem studiju Prokopijeva djela.

F. Barišić razmatrao je Prokopijevu najstariju vijest o Slavenima (VI, 2, 15) i po njoj datirao herulsko-langobardski rat na kraj 5, a ne početkom 6. stoljeća kao raniji autori.⁶³

G. Downey je pisao o perzijskom pohodu 540. god., ali se koncentrirao na analizu Prokopijeva izvještaja, koji je bogatiji od ostalih suvremenih. Zaključio je da Prokopije nije htio pokazati svu veličinu poraza i neke detalje koji bi još više otkrili slabe strane Bizantinaca. Pisao je i u korist njemu simpatičnog Germana. Prešućuje brojno stanje protivničkih strana, iako to obično navodi. Ivan Malala tvrdi da je German mijenjao zlato za novac Antiohijcima po

⁶¹ Isto, III. Teil, 3—11.

⁶² Isto, III. Teil, 12—17.

⁶³ F. Barišić, O najstarijoj Prokopijevoj vesti o Slavenima, Zbornik radova Vizantološkog instituta 2, Beograd 1953, 25—31.

vrlo nepovoljnom kursu — Prokopije o tome šuti. Iako se Downey ne opredjeljuje, očito je da Prokopije zataškava. Uostalom, teško je povjerovati u njegovu tvrdnju da su graditelji antiohijskog zida tako loše gradili da bi ga na jednom mjestu nadvisivala stijena. Nedostatak komparativnog materijala onemogućio je Downeyu preciznije utvrđivanje pravog stanja stvari, odnosno, promjenljivosti Prokopijevih kriterija ocjenjivanja — u ovom slučaju ne samo zbog Germana nego i zbog patriotizma.⁶⁴

R. Dostálová-Jeništová pokazuje kako je prvi djelomični prijevod Prokopija na češki nastao krajem 19. st., ali je ostao zaboravljen i neobjavljen.⁶⁵

S. Antoljak pokušava dokazati kako je Prokopije frazom »Norikon te polei« mislio na »postojbinu Noričana«, a ne na »grad«.⁶⁶

I. Kavar je analizirao Prokopijev opis saracenskog kralja Arethasa. Smatra da je kod Prokopija mnogo »suppresio veri« i »suggestio falsi«, da bi se ocrnio Arethas, a neki drugi lišili krivnje. Justinijan je Arethasa postavio za kralja (I, 17, 46—8) kako bi mu pomogao u borbi protiv Perzijanaca. Kavar tvrdi da, prema Prokopiju, Arethas ne da nije pomogao, već je kukavičlukom u bici kod Kalinika pridonio bizantskom porazu. Time se oslobađa odgovornosti Belizar, ali se i napada careva politika sporazumijevanja s arapskim plemenskim vođama. Arethas je još jednom bizantski saveznik, opet griješi (II, 19, 15—46), ne javlja se Belizaru i odlazi kući, što nanosi velike štete. Međutim, Kavar smatra da je u »Tajnoj povijesti« Arethas oslobođen krivnje (2, 18—25). Analizira bitku kod Kalinika, tumači je drugačije od Prokopija (u korist Arethasa), opravdava ga nenaviknutošću na pozicijsku borbu i tvrdi da je on kasnije boravio u Carigradu i predsjedao nekim crkvenim saborima, što znači da mu je ili oprosteno ili da nije ni bio kriv. Prokopije prešućuje da je Arethas kršćanin i patricij, vojnički ga diskvalificira i zauzima izrazito neobjektivan stav, tvrdi Kavar, a zbog mržnje prema monofizitizmu i Teodori, jer je Arethas monofizit i Teodorin prijatelj.⁶⁷

Moguće je prihvatiti da je prijatelj Prokopijeva najvećeg neprijatelja bio i njegov neprijatelj, ali da je u tome bio i važan Arethasov monofizitizam, mislim da nije točno. Kod Prokopija ne nalazimo neposredne dokaze da su mu vjerska uvjerenja neke osobe bila važna pri njezinoj ocjeni. Uostalom, dokazano je da je Prokopije bio vjerski liberal. Kavar smatra da se Belizar opravdava i na taj način da čak i Kabad vojskovođu Azareta stavlja u nemilost, iako je pobijedio Belizara, jer je izgubio mnogo ljudi i nije ništa osvojio. Time još više osnažuje tezu o Prokopijevoj bezrezervnoj podršci Belizaru i tvrdi da je ovakvo Prokopijevo prezentiranje događaja uvjetovano njegovim neslaganjem s carevom vanjskom politikom, te da napad na saveznika znači i napad na samog cara — to bi bio i osnovni motiv. Međutim, čini mi se da Prokopije u ovom slučaju ne optužuje cara, kao što to ne čini u čitavom

⁶⁴ G. Downey, *The Persian Campaign in Syria in AD 540*, Spec. 28, 340—348.

⁶⁵ R. Dostálová-Jeništová, *Češky preklad del Prokopia z Kaisareje*, Listy filologické, Československé akademie ved, II, 1, 1954 (77), 106—112.

⁶⁶ S. Antoljak, Što zapravo u Prokopija znači »Norikon te polei«, ZRVI 4, 1956, 45—52. Kritički osvrt: I. Goldstein, *Grad Norik kod Prokopija*, Istoriski glasnik, 1—2, Bgd 1982, 31—36.

⁶⁷ I. Kavar, *Procopius and Arethas*, BZ, 50, 1, 1957, 39—67, 362—382.

»Perzijskom ratu«, s izuzetkom I, 25. Justinijan se ne može optužiti zato što je postavio Arethasa, koji se kasnije pokazao nepodobnim — Prokopije ga optužuje zato što takve ne smjenjuje. Pitanje je da li je mogao smijeniti Arethasa — da li za to ima političke i vojne snage. Kada je postavljen za kralja, Arethas već vlada arapskim Saracenicima, ima i vojničkog iskustva, pa car nije imao razloga da u njega posumnja.

Naposlijetku, Prokopiju su interesi Carstva — njegov probitak i širenje uvijek jedan od glavnih i vrhunskih kriterija pri ocjenjivanju nekog događaja, pa on ni zato nije mogao biti protiv careve arapske politike, koja nije polučila vidljive rezultate, ali je svjesno išla za širenjem državnog teritorija i zona utjecaja. Čini se da Kawar isuviše inzistira na »suppresio veri« i »sugestio falsi«. Njegov krunski dokaz — da Prokopije naziva Arethasa izdajicom (I, 17, 48), ublažava se mogućnošću da možda nije imao sreće. Iako je dobro primijetio da Prokopiju etnografske digresije služe kao povod da se skrene s toka glavne radnje, ako se ona razvija nepovoljno, smatram da je ipak pretjerano govoriti o tolikim prešućivanjima i prilagođavanjima istine u Prokopijevu djelu.

V. Christides se suprotstavio I. Kawaru, tvrdeći da Prokopije ne govori odmah o izdaji, nego se to kristalizira malo-pomalo, ali da na kraju kaže kako Arethas nije mogao biti izdajnik (II, 28, 13), jer mu je sina ubio perzijski saveznik Alamundaras. Tako vraća povjerenje u svoju lojalnost, ali ne i u svoje vojničke sposobnosti. Ako je i bilo predrasuda prema Arethasu, misli autor, onda to nije samo Prokopijev, već općeniti stav svih Bizantinaca. U bizantskim izvorima nema, osim rijetkih izuzetaka, povoljnog mišljenja o Arapima. Oni su uvijek bili sumnjičavi prema arapskoj lojalnosti i sposobnostima.⁶⁸

I. Shahid je vrlo oštro napao Christidesovo mišljenje, ali je uglavnom ponovio Kawarovu argumentaciju. Osim toga, diskusija je kod Christidesa, a pogotovo u Shahida, dobila neumjesne paralele sa suvremenošću.⁶⁹

L. P. Kirwan analizira Prokopijev izvještaj o Nobatama, I, 19, stanovnicima Nubije.⁷⁰ Spori se s mišljenjem M. de Villarda⁷¹ o berberskom podrijetlu Nobata, ali ne daje konačan odgovor.

J. M. Hussey se osvrnula na Prokopijeve kontradiktorne poglede i zaključila da je »sastavljao svoje veliko djelo o ratu i miru, vjerojatno istodobno ublažavao osjećaje pišući osobni pogled na suvremenike koji je toliko nepravedan, da se ne kaže klevetnički, da je izašao tek nakon njegove smrti«.⁷²

O značenju Prokopijeva djela govori i knjiga Z. V. Udalcove koja ga upotrebljava izuzetno često, od doseljenja Ostrogota u Italiju, pa sve do ostrogotsko-bizantskog rata, za koji je Prokopije vjerojatno najpouzdaniji i najopsežniji izvor.⁷³

⁶⁸ V. Christides, *Saracens' Prodosis in Byzantina Sources*, Byzantion, t. 40, 1970, fasc. 1, 5—13.

⁶⁹ I. Shahid, *Procopius and Arethas again*, Byzantion, 41, 1971, 313—338.

⁷⁰ L. P. Kirwan, *Comments on the Origins and History of the Nobatae of Procopius*, KUSH, *Journal of the Sudan Antiquities Service*, Vol. VI, 1958, 69—74.

⁷¹ M. de Villard, u: *Storia Della Nubia cristiana*, 27, Roma 1938.

⁷² J. M. Hussey, *The Byzantine World*, London 1957, 24.

⁷³ Z. V. Udalcova, *Italija i Vizantija v VI. v*, Moskva 1959.

K. Hannestad je analizirao Prokopijev Izvještaj o ratovanju s Gotima, posljedice rata po Italiju s posebnim osvrtom na veličinu upotrijebljenih snaga. Autor je uočio da Prokopije konstantno smanjuje broj bizantskih vojnika i povećava broj protivničkih, sve radi glorifikacije Belizara. Sve do 541. Prokopije je prvorazredan izvor, kasnije je njegova vjerodostojnost »problematična«. Nakon 540. moglo je doći do raskida između pisca i Belizara — Prokopije je napustio Belizarovu službu i može pisati što hoće, ili, Belizar je naručio »Ratove«, a Prokopije kasnije počinje pisati slobodnije. Ova druga pretpostavka čini mi se malo vjerojatnom, jer se ne može očekivati od početnika da zasigurno napiše takvo djelo. Neki je dogovor, ipak, mogao postojati.⁷⁴

I. Kavar je sredio kronologiju arapskih poslanstava u Bizant u prvj polovici 6. stoljeća i zaključio da je Prokopije vrlo dobro informiran (I, 17, 47; 19, 8—13; 20, 9—10), pa da je možda i »službeni« historičar Justinijanova vremena. Što je napisao, potvrđeno je i epigrafskim materijalom.⁷⁵

Kavar analizira i Prokopijevu vijest o Justinijanovim pokušajima da nagovori Etiopljane i Homerite na savez protiv Perzije (I, 20), te smatra da pisac šuti o tome što je prethodilo poslanstvu i neuspjelom pokušaju stvaranja saveza (a to je 30 godina suradnje), samo zato da bi se optužio car za neuspjeh.⁷⁶ Međutim, čini mi se da ovdje nema neke kritike careva ponašanja i politike. Tvrdi se da je tražio od Etiopljana i Homerita da krenu u rat, a oni to nisu učinili iz objektivnih razloga. Nema razloga da Prokopije prešućuje dobre bizantsko-homeritske odnose u doba Anastazija. Da je želio upozoriti na Justinijanove greške, kontrast između dobrih odnosa prije i sloma u njegovo doba bio bi takvoj tezi samo dodatni argument. Državotvorac Prokopije mogao je samo radosno dočekati promicanje bizantske stvari, ali je priča o Homeritima kratka i za cjelinu nevažna da bi se morala navoditi detaljno (osim toga, suvremenicima su to mogle biti i dobro poznate stvari). Esimifej je bio kršćanin, što znači da pripada kršćansko-bizantskom civilizacijskom krugu, a to je već mnogo. Smatram da u »Perzijskom ratu« nema kritike careva ponašanja i da se ona pojavljuje postupno, ponajviše u »Gotskom«. A Kavar sam sebi proturječi — jednom dokazuje autentičnost Prokopijeva iskaza, a drugi put bezuspješno pokušava pokazati kako Prokopije zataškava.

R. Benedicty je proučio Prokopijevu historiografsku metodu na pripovijesti o Alarikovu osvajanju Rima (III, 2, 14—24). Tvrdi da je Alarik zauzeo Rim na sličan način kao i Grci Troju, i da postoje mnogi slični motivi o bezuspješnom opsjedanju gradova — kod Herodota Darije opsjeda Babilon, kod Dionizija Halikarnaškog Tarkvinije Galij. Zaključuje da Prokopije umnogome podsjeća na antičke autore, ali da to ne ide nauštrb točnosti, već je samo manira vremena.⁷⁷

⁷⁴ K. Hannestad, *Les forces militaires d'après la guerre gothique de Procope*, *Classica et Mediaevalia*, *Revue Danoise de Philologie et d'histoire*, vol. 21, fasc. 1—2, Copenhague 1960, 136—183.

⁷⁵ I. Kavar, *Byzantium and Kinda*, *BZ*, 1960, 53, 1, 57—73, Kao komparativni materijal, vidi, prema Kavaru, *Corp. Insc. Semiticarum*, IV, t. II, 295, o pitanju vrhovništva nad Palestinom Tertla.

⁷⁶ I. Kavar, *Procopius and Kinda*, *BZ*, 1960, 53, 1, 74—78.

⁷⁷ B. Benedicty, *Vzetje Rima Alarikom* (o historiografskoj metodi Prokopija iz Cezareje), *VV*, 20, 1961, 23—31.

Jedan od najopsežnijih radova o Prokopiju napisao je B. Rubin.⁷⁸ Zbog enciklopedijskog karaktera, ovaj je rad drugačiji od ostalih — važnije je prezentirati podatke nego iznositi zaključke. I autor nas zadivljuje erudicijom — od svakovrsnih znanja o tom vremenu, do poznavanja antičke i Prokopiju suvremene književnosti, i, naposljetku, poznavanja Prokopijevih djela. Rubin smatra da je Prokopije izvršno povezoao službovanje kod Belizara s antičkom tradicijom etnografskog i geografskog pripovjedača. Feudalno je ekskluzivan i senatorski opozicionaran, zaokupljen patricijima i senatorima (senatori su dobri — A. 12, 12, ali je senat bez značaja — A. 14, 27), ne simpatizira puk, više se brine za velike trgovce. Prokopije ima dara za psihologizaciju, a nikada ne kritizira Carstvo kao takvo, već carski par. Snaga njegove mržnje podsjeća na Tacita, ali mu ideal nije republika već konstantinovsko-teodozijanski sustav vladavine. Traži pokret koji bi doveo na prijestolje »idealnog cara«, po tome je glasnogovornik senatora. To treba postići društvenim djelovanjem, tihom opozicijom, s vremenom, te, smatra Rubin, i otvorenom revolucijom. Međutim, mislim da se Prokopije boji korjenite izmjene i najoštrije osuđuje neki pokret stranaka ili vojske, odnosno, nižih društvenih slojeva.

R. Benedicty naglašava kako je ovisnost Prokopija o antičkoj grčkoj literaturi nesumnjiva, i to po jeziku, kompoziciji, formulama, historijskim epizodama, etnološkim mjestima. Arhaična mu je metoda glavno obilježje, a pokazuje i interes za antropologiju — opisujući Slavene i Gote govori i o njihovu izgledu.⁷⁹

J. Desanges analizira Prokopija G. VI, 7, 1—11, i uz pomoć komparativnih izvora i literature, dolazi do vrijednih spoznaja o Numidiji u 5. i 6. stoljeću.⁸⁰

P. A. Mackay je proučavao Prokopijev opis Termopila⁸¹ te se spori s W. M. Leakeom koji smatra da su »bizantski historičari vrlo rijetko napravili valjan topografski prikaz terena«. ⁸² Iako je od Prokopijeva vremena došlo do velike regresije mora, Mackay uspijeva dokazati da je Prokopije u ovom slučaju izvor velike vjerodostojnosti.

R. Benedicty analizira ekskurs o Thule, i tvrdi da bizantski historičari, pa i Prokopije, po obrascu antike, opisuju život i običaje barbarskih plemena — tu su im uzori Herodot i Tukidid. Međutim, Prokopijev opis podsjeća na Tacitov opis Germana i Germanije.⁸³

Benedicty piše i o Prokopijevu izvještaju o Slavenima. Njegov je ekskurs najstariji autentični pisani dokument o slavenskoj povijesti (VII, 14, 21—30), a takvih ili sličnih ekskurza ima ukupno pet. Prokopije stalno traži izvore informacija, crpi ih preko svoje savjetničke funkcije, zatim iz onoga što je saznao od suvremenika, te iz antičkih izvora koji su mu predložak i uzor.

⁷⁸ Prokopios von Kaisareia, B. Rubin u: Pauly Realencyclopädie der class. Altertumwissenschaft, 23, 1, 273—599.

⁷⁹ R. Benedicty, Die Milieu-Theorie bei Prokop von Kaisareia, BZ, 1962, 55, 1, 1—11.

⁸⁰ J. Desanges, Un Temoignage peu connu de Procope sur la Numidie Vandale et Byzantine, Byzantion 33, 1963, 41—69.

⁸¹ P. A. Mackay, Procopius »De aedificiis« and The Topography of Thermopylae, Amer. Jour. of Archaeology, vol. 67, no. 3, 1963, 241—256.

⁸² Prema Mackayu, W. Leake, Travels in Greece, I, London 1835, 64—65.

⁸³ R. Benedikti, Ekskurs o Thuli Prokopija, VV, t. 24, 1964, 49—58.

Antički izvori su važni u tekstu, zbog forme, stila i sadržaja, ali to nema velikog utjecaja na konačnu vjerodostojnost izvještaja.⁸⁴

A. Cameron je Prokopijevo vjersko uvjerenje protumačila drugačije nego li dotadašnji autori.⁸⁵ Smatra da ima isuviše mnogo poganskih elemenata u Prokopijevu shvaćanju sudbine da bi se smjelo zaključiti kako pokušava spojiti kršćansku i pogansku koncepciju sudbine i providnosti. Pretpostavlja tipične poganske odlomke onim kršćanskima. Suprotstavlja se Downeyu,⁸⁶ dokazuje kako su ti dijelovi tipičniji za Prokopija, da je njegov skepticizam slab. Ipak, »Ratovi« pokazuju da je bio zadojen i pravednim kršćanskim shvaćanjima toga doba. Poganski i kršćanski elementi nalaze se jedni pored drugih, neizmirljivi i proturječni u osnovi. I tako, umjesto Downeyeve slike Prokopija kao nezavisnog skeptika — kršćanina pod utjecajem kršćanstva, Cameron ga prezentira kao običnog kršćanina snažno zadojenog poganskom mišlju.

M. A. Elferink smatra da je Prokopije »agnostik i fatalist, koji se uglavnom zadovoljava time da naznači nevažnost ljudske volje u događajima i pripiše određivanje njihova ishoda superiornoj sili koja može biti bilo Bog, bilo »tihe«.⁸⁷

J. O. Ward analizira Prokopijev izvještaj o pregovorima s Gotima. Belizar im nudi da odu u Britaniju (VI, 6, 28). Smatra da je Prokopije »obično pouzdan svjedok« i postavlja pitanje o mogućnosti postojanja nekih političkih odnosa između Bizanta i Britanije u 6. st., a za to postoje samo neke vrlo neodređene indikacije.⁸⁸ Stoga mi se čini da Wardova teza mora ostati samo dobro branjena pretpostavka, ne samo zbog nedostatka dokaza nego i zato što Prokopije implicitno daje do znanja da neki odnosi na temelju kojih bi Belizar s pravom nudio Gotima Britaniju nisu postojali. Grobnica anglosaskog vladara u Sutton Hoo u Engleskoj (1. polovica 7. stoljeća) nedvojbeno dokazuje da trgovačke veze postoje, ali to nije utvrđeno i za političke.⁸⁹ Prokopije kaže (III, 2, 38) da »Rimljani nisu uspjeli (to je 411. godina) nikada više povratiti Britaniju«. Prokopije nigdje ne navodi da se stanje promijenilo nabolje i Belizarov prijedlog treba shvatiti kao diplomatsku smicalicu, ironičnu ponudu koja je ionako odmah odbijena. Ta ponuda može značiti i da je Carstvo pretendiralo na povratak svih zemalja starog Carstva i da je polagalo pravo čak i na Britansko otočje.

⁸⁴ R. Benedicty, Prokopios Berichte über die Slavische Vorzeit. Beiträge zur Historiographischen Methode des Prokopios. Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesell., XIV, 1965, 51—78.

⁸⁵ A. Cameron, The Scepticism of Procopius, Historia 15, 1966, 466—482.

⁸⁶ Downey, Paganism and Christianity, op. cit.

⁸⁷ M. A. Elferink, Tyche et Dieu chez Procope, Acta et Class, 10, 1967, 111—134.

⁸⁸ J. O. Ward, Procopius, Bellum Gothicum, II, 6, 28; The Problem of Contacts between Justinian I and Britain, Byzantion, T. 38, 1968, fas. 2, 401—407.

⁸⁹ Grobnice su datirane 625/30, u Sutton Hoo, na Debenu kraj Woodbridgea, Suffolk. Pronađene su brončana koptska zdjela (Brit. Museum, M LA 1939, 10—10, 109), 2 srebrne žlice s ugraviranim grčkim »Paulos« i »Saulos«, te srebrna zdjela u kojoj su utisnuti kontrolni pečati Anastazija I. Iz toga je teško izvoditi zaključke o bilo kakvoj političkoj ovisnosti. (Ekspoziti i podaci o njima sa stalne izložbe Brit. Museuma u Londonu.)

R. Ciocan-Ivanescu istražuje Prokopijevu privrženost orijentalnom helezizmu. Privržen je rodnoj Cezareji, a vjerska su mu uvjerenja u skladu s ta-mošnjim nazorima — vjerski je liberal. Autor smatra da je »Tajna povijest« napisana jer su Prokopijeve sposobnosti nesumnjive, a položaji u državi rezervirani za nesposobne ulizice. Moguće je da ga ni sam car nije volio — Grkosi-rijca, dobra govornika, i iznad svega privržena Belizaru. Izuzev naglašavanje Prokopijeva orijentalizma, u ovom radu nema novih spoznaja. Sve je poznato uz naglašavanje vjerskog uvjerenja, što je uvjetovano podrijetlom. Autorica je pokazala erudiciju, bibliografija joj je bogata, i ona se, za razliku od mnogih drugih, upoznala i s radovima sovjetskih i ruskih bizantologa.⁹⁰

V. Beševliev je ustanovio greške počinjene u prijepisu imena gradova u »Građevinama«.⁹¹ Napisao je i veće djelo o značenju imena gradova u »Građe-
vinama«. To je minuciozna i sveobuhvatna analiza s lingvističkog, povijesnog, filološkog i geografskog stajališta i nema joj se što dodati. Posebno se pri tome ističe komentar.⁹²

Z. V. Udalcova je pokušala cjelovito oslikati Prokopijevu osobu i djelo. Studiozno je bilježio priče i ispitivao svjedoke, a počinje pisati između 543. i 545, da bi se prva verzija pojavila 550. »Tajna povijest« otkriva politička uvjerenja, životni credo čovjeka sastavljenog od dvije proturječne ličnosti — prva je činovnik karijerist, druga piše »Tajnu povijest«. Ona je napisana žuč, a ne tintom, čisti politički pamflet. Pisac nabraja sve što može kompromitirati carski par i ima puno ružnih, nepravdanih napada. Opisuje i atmosferu na dvoru, bespoštednu borbu za vlast, i kritizira s pozicija senatorske aristokracije. Podsmjehuje se niskom podrijetlu carskog para.⁹³

Smatram da Udalcova isuviše inzistira na aristokratizmu Prokopija i nje-govoj nesnošljivosti prema masama, kao jednoj od glavnih karakteristika. Od-lomci koje Udalcova navodi sebi u prilog mogu se protumačiti i drugačije. Belizar drži govor Rimljanima i kaže kako »već dugo zna da je puk nešto naj-nerazumnije, i da po svojoj prirodi ne može izdržati sadašnje teškoće i pred-vidjeti što će se dogoditi, nego samo zna nesmotreno u svako doba pokušati nemoguće i lakoumno se uništiti« (VI, 3, 24—5). Rimljani u teškoj situaciji mole Belizara da ih pusti u borbu, kako bi ili poginuli, ili pobijedili i nahranili se, a ne da umru od gladi. Belizar to odbija, kalkulira, čeka pojačanja. Njegov je govor u prvom redu u funkciji opravdavanja odluke — a najlakše je doka-zati da je netko u krivu ako mu se ovakvim indukcijama pokaže da je glup i nedorastao. Suvremenske istine takve vrste vrlo su karakteristične za mno-gue govore u Prokopijevu djelu. Tako mislim da je ova opservacija unijeta u tekst ne zbog trajnih nazora o narodu, nego zbog trenutnih potreba. Ni A. 10, 8—9, koji Udalcova smatra karakterističnim, ne čini se baš najsretnije iza-bran. Izvan konteksta mogao bi biti dokazom, ali, ako se uzme u obzir cjelina

⁹⁰ R. Ciocan-Ivanescu, *Procopie et l'hellenisme oriental*, Studi storici in onore di Gabriele Pepe, Bari 1969, 149—160.

⁹¹ V. Beševliev, *Procopiana*, Revue des études sud-est européennes, t. VII, 1969, No. 1, 39—41. Bucarest.

⁹² Isti, Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops »De aedificiis«, Amster-dam 1970.

⁹³ Z. V. Udalcova, Mirovozvrenie Prokopija Kesarijskogo, VV, 31, 1971, 496—499.

— napada se Justinijan (10, 5—6), zatim senatori, pa svećenici — svi zbog potčinjavanja Teodori, zato se napada i narod te vojnici. Povodeći se za metodom Udalcove trebalo bi zaključiti da je Prokopije mrzio i senatore, i svećenike, i vojnike.

Po filozofskom uvjerenju Prokopije je eklektik, a Udalcova dobro uočava kako politika kod njega ima prednost pred kršćanstvom. Indiferentan je prema religijskim problemima.

Naposljetku, čini se da autor ne vodi dovoljno računa ili barem ne citira novije priloge. Radovi Veba, Rubina su nezaobilazni, a spominju se samo vrlo stare, pretežno ruske rasprave.

F. H. Tinnefeld analizira kritiku careva u djelima bizantskih historičara, pa dio posvećuje i Prokopiju. Tvrdi kako je za piščev kasniji curriculum odlučujući bio ulazak u Belizarovu službu, ali da se isto tako odnos s Belizarom povremeno mutio.⁹⁴

U 1. dijelu — »Izvori Prokopijeve kritike« autor kaže da je Prokopije bio historičar Belizarove vojske, da je pisao o službi i za slavu Belizara, te da zato naginje kritici svih jedinica, osim vlastitih. Prokopije je još mlad i mora pisanje prilagođavati okvirima dopuštenog. U »Tajnoj povijesti« piše ono što u »Ratovima« mora prešutjeti i prvenstveni mu je cilj kleveta. Kritizira sve zlo u sistemu, ali je najvažnija njegova prisnost s Belizarom. Misli da je Belizar neprikladno tretiran, divi mu se i sažalijeva ga. Tinnefeld proširuje Hauryjeve tvrdnje o Prokopijevoj povezanosti s Belizarom. Prekorava Justinijana zbog popuštanja barbarima, nikada ne žali neprijatelja, i želi veliko Carstvo s mirnim granicama. Karakteristično je da se bori i za senatorsku klasu, ali u okviru borbe za dobrobit svih: suosjeća s patnjama stanovništva Libije. Tinnefeld se u ovome bitno razlikuje od Udalcove, koja naglašava Prokopijevu senatorsku isključivost.

U drugom dijelu rada Tinnefeld analizira elemente klevete. Prokopije stalno pretjeruje riječima sav, uvijek, nikad, puno, nitko, ništa ili superlativima pridjeva i priloga. Kaže da je nemoguće sve zločine nabrojiti — to je uobičajena formula i car postaje Antikrist. Uobičajena je sintagma u objašnjavanju careva ponašanja »bez razloga« — ubija, otima imovinu, tlači, uništava državu, plaća danak barbarima. Optužen je za častoljublje, ravnodušnost, samodopadnost, pakost, uživanje u ubijanju, lakomost, cinizam, zluradost. Ako nešto radi dobro, pretvara se. Tinnefeldova rasprava o Prokopiju samo je dio većeg djela koje obuhvaća razdoblje od preko pola tisućljeća. Prokopije je izvršno uklopljen u suvremenost, analiziran je odnos prema caru, ali djelomično i pogledi na moral. Upravo je zbog toga ovaj rad izuzetno važan, ali i postignuti rezultati zaslužuju pozornost i neobično su korisni svakom istraživaču.

J. A. S. Evans je pokušao cjelovito objasniti Prokopija i njegovo djelo. Iako je ostvario osobno viđenje Prokopija, pa se neki zaključci, oni što najviše ovise o subjektivnim stavovima, mogu podvrgnuti argumentiranoj kritici i iznaći drugačiji odgovori, vrijednost Evansova rada ipak je nesumnjiva.⁹⁵

⁹⁴ F. H. Tinnefeld, *Kategorien der Kaiserkritik in der Byzantinischen Historiographie von Prokop bis Niketas Choniates*, München, 1971, 17—36. O tome vidi i: B. Rubin, *Zeitalter Justinians*, München, 1960.

⁹⁵ J. A. S. Evans, *Procopius*, New York 1972.

Prokopije je pripadnik elite, poznaje rimsko pravo i grčku književnost. »Ratovi« s vremenom postaju sve kritičniji prema Justinijanu i suvremenicima. U usta drugih vojskovođa, zahvaljujući vještom historiografskom postupku, stavlja riječi kritike Justinijana (VII, 32, 9; II, 2, 6). Pisac je tradicionalist i Justinijanove su inovacije za njega strahota. Car je Antikrst prema Laktanciju — mijenja zakone, nalazi nove oblike, uzrokuje rat, potrese, kugu. U piščevu je životu moralo doći do korjenite prekretnice vjerojatno za kuge u Carigradu 542. ili Teodrine smrti 548. Njegov se odnos prema Belizaru mijenjao od divljenja prema gnušanju i gorčini, a početkom 40-ih dolazi do konačnog prekida. Tada više i nije tako dobro informiran o ratnim zbivanjima i kritizira tadašnje komandante. Mislim da nema drugog razloga Prokopijevoj kritici osim želje da se pokaže kako je Belizar idealan zapovjednik, a da ostali griješe. Smatram da Prokopije nikada nije prekinuo s Belizarom, pa ako se njihov odnos i mutio, simpatije, obziri ili prijateljstvo ostajali su uvijek nazočni u tekstu.

S vremenom piščev optimizam slabi — ratovi stoje novaca, patnji, ideali se ruše. Oponašanjem antičkih historičara Prokopije je mogao biti kritičniji, jer se kritika mogla lakše progurati kroz neki literarni koncept. U prvo vrijeme samo bilježi kao očevidac. Postaje s vremenom ambiciozniji i do kraja »Ratova«, negdje 556—7. razvija se u nezavisnog promatrača. Kritika mu je sada potpuno drugačija, jer je minulo osobno sudjelovanje. Zatim su napisane »Građevine«, a u isto vrijeme i »Tajna povijest«, što je još tvrdio Dahn. Car je želio literarnu podršku režimu i zato je Prokopije morao opisati građevinske pothvate. Za Evansa je »Tajna povijest« »mali klevetnički esej«, te se pita nije li pisac iskusio efikasnost špijuna, nisu li »Građevine« kazna, a »Tajna povijest« osveta. Misli da je Teodora ipak bila prostitutka. Većina historičara priklanja se verziji Amalasu smrti iz »Ratova«, ali Evans misli da se ipak nešto zbivalo iza kulisa, a da je Prokopije zahvalno pokupio neprovjerljive glasine. Afera s papom Silverijem mogla se dogoditi, misli Evans, i dokazuje kako Prokopije ne izmišlja, nego samo sva zbivanja gleda iz specifičnog kuta. Ne razmišlja mnogo o crkvi, to su za njega drugorazredni problemi, i u vjerskoj politici vidi samo zabrane koje škode društvu. Evans je, naposljetku, dao zaokruženu sliku o Prokopiju i njegovu vremenu, iskazao se kao erudit, navodeći bezbrojne primjere iz antike, koja je neiscrpan izvor mogućih usporedaba.

Međutim, Evansov osnovni zaključak da je »movens« za pisanje »Tajne povijesti« i kritike u »Ratovima«, uza sve ostale manje važne, ipak pripadnost aristokratskoj, senatorskoj klasi koja je razvlaštena i lišena prihoda, samo je, čini mi se, djelomično točan. Prokopije pokazuje mnogo šire interese, osim usko klasnog. On nije samo senator koji misli samo na ono što se njemu i njegovoj klasi događa. On je superiorni intelektualac, pun različitih interesa, saživljava se s problemima običnih vojnika i suosjeća s patnjama civilnog stanovništva.

A. Guillou smatra da je Prokopije dao »bogat izvještaj« o Justinijanovim ratovima, da je napisao i pamflet koji prikazuje drugu stranu velike vladavine.⁹⁶ Točnost i općenitu podudarnost njegovih iskaza potvrđuje i opis Ravene: »leži u ravnici...« (V, 1, 16—32) što je dokazano avionskim snimkama, budući da je ondašnja luka zatrpana naplavinama Poa.

⁹⁶ A. Guillou, *La civilisation byzantine*, Paris 1974, 10.

H. Ditten je razmatrao Prokopijeve vijesti o germanskim plemenima. Kada govori o Francima, Prokopije ih često poistovjeđuje s Germanima (V, 12, 8; III, 3, 1), brka Frize s Britima (VIII, 20, 6), te općenito griješi u opisivanju povijesti i trenutnog geografskog položaja, s izuzetkom Gota i Vandala.⁹⁷

G. E. Max je analizirao Prokopijevu priču o caru Majorijanu. On je najhrabriji i pati zato što Afriku drže Vandali. Sam ide provjeriti kolike su vandalske snage, a kada je poveo vojsku, obolijeva i umire. I dalje je nepobjediv, zaključuje Max, ali ne dolazi do konačnog zaključka da li je priča istinita ili nije.⁹⁸ Za naše razmatranje, međutim, nije to važno. Bitnije je da je Majorijan simbol, idealni car, izuzetno hrabar, željan da vrati stare rimske posjede. Prokopije to naglašava kako bi suvremenost usporedio s Majorijanovim vremenom i potakao na akciju. Pri tome, vjerojatno, nije vodio mnogo računa da li činjenice baš potpuno odgovaraju onome što se uistinu i zbilo.

Mnogo se pisalo o Prokopiju, njegovu životu i djelu. Na neka pitanja dani su, čini se, definitivni odgovori i ona nisu više predmet raspravljanja. Za neka druga koja se javljaju nađeno je nebrojeno mnogo rješenja, ali se pravi, jedini i uvijek istiniti odgovor nikada neće naći i taj će problem uvijek golicati maštu novih generacija istraživača, a njihov odnos prema vječnom pitanju pokoravanja i prkosa, istine i neistine, slobode i neslobode ovisit će uglavnom o vremenu i prostoru u kojem žive.

⁹⁷ H. Ditten, *Zu Prokops Nachrichten über die deutschen Stämme, Byzantinoslavica*, 1975, 36, 1, 1—24; 184—191.

⁹⁸ G. E. Max, *Procopius' portrait of the Emperor Majorian; History and Historiography*, BZ, 1981, I, 1—8.

Zusammenfassung

HISTORIOGRAPHIE ÜBER PROKOPIOS AUS CAESAREA

Ivo Goldstein

Prokopios aus Caesarea (geb. um 500, gest. 565), einer der bedeutendsten Geschichtsschreiber der frühbyzantinischen Zeit, schrieb drei Werke, die sich untereinander stark unterscheiden: die sachliche »Geschichte der Kriege«, die lobrednerischen »Bauten« und die schmähchriftähnliche »Geheimgeschichte«.

Diese Widersprüche haben viele Forscher durch lange Zeit zu erklären versucht. Der Verfasser des vorliegenden Artikels untersucht die bekanntesten unter diesen Versuchen aus den letzten hundert Jahren. Er meint, daß für die Zweifel, die beim Lesen von Prokopios' Werken entstehen, zwar schon viele Lösungen gefunden wurden, daß man aber nie zu einer endgültigen Antwort kommen wird. Das Rätsel von Prokopios' Werken wird immer neue Generationen der Geschichtsschreiber herausfordern, weil es sich eigentlich um die ewigen Fragen von Stolz und Unterwürfigkeit, Wahrheit und Ungerechtigkeit, Freiheit und Unfreiheit handelt. Die Antworten sind im hohen Maße von den Zeiten und Verhältnissen abhängig, in denen die jeweiligen Forscher leben.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAČ: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Mirjana GROSS, Zagreb
Ivan KAMPUŠ, Zagreb
Tomislav RAUKAR, Zagreb
Petar STRČIĆ, Zagreb

Bernard STULLI, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Ivan KAMPUŠ

LEKTOR

i

KOREKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Savez povijesnih društava Hrvatske
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Časopis izlazi jednom godišnje

Pretplate i narudžbe šaljite na adresu:

Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, Krčka 1

Cijena ovog broja iznosi 1000 din.

Izdavanje časopisa sufinancira

Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH — VII.
Tisak Štamparskog zavoda »Ognjen Prica« u Zagrebu — svibanj 1986.